

De afbeelding op de omslag is ontleend aan het schilderij David van de Italiaanse schilder Lorenzo Monaco (Piero di Giovanni, ca. 1408-10). In hoofdstuk 3 heeft de auteur een verwijzing opgenomen van Augustinus naar David en de harmonie van de muziek (*De civitate Dei* XVII 14). De geregelde samenklank in de verscheidenheid van tonen staat symbool voor de geordende eendracht.

In Ordinata Concordia

Het subsidiariteitsbeginsel en de geordende
eendracht in de politieke economie

Herman Jozef Kaiser

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) license, which means that you are free to copy, distribute, or remix this work in any medium or format, granted that you give appropriate credit to the author. For more information, see

<https://www.creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>.

ISBN 978-94-036-8998-2

DOI 10.26116/89Q3-1741

Published by Open Press Tilburg University,
Tilburg, the Netherlands
<https://www.openpresstiu.org>

Typesetting, design, & cover design by
Thomas F. K. Jorna, Mor Lumbroso, & Violet S. Zagt
Publishers of Trial & Error

© 2023 Herman Jozef Kaiser.

IN ORDINATA CONCORDIA

Het subsidiariteitsbeginsel en de geordende
eendracht in de politieke economie

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan
Tilburg University op gezag van de rector magnificus,
prof. dr. W.B.H.J. van de Donk, in het openbaar te
verdedigen ten overstaan van een door het college voor
promoties aangewezen commissie in de Aula van Tilburg
University op 3 mei 2023 om 14.00 uur door

Herman Jozef Kaiser
geboren te Heerlen, 24 maart 1954

Promotores:

Prof. dr. P.J.J. van Geest, Tilburg University, Erasmus Universiteit
Rotterdam

Prof. dr. S.C.W. Eijffinger, Tilburg University

Promotiecommissie:

Prof. dr. S.C. van Bijsterveld, Radboud Universiteit Nijmegen

Prof. dr. A.L. Bovenberg, Erasmus Universiteit Rotterdam, Tilburg
University

Prof. dr. A. Dupont, KU Leuven

Prof. dr. K. Schelkens, Tilburg University

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	VII
Lijst van tabellen	IX
Lijst van figuren	XI
Voorwoord	5
Inleiding	9
1 Opbouw van deze studie	9
2 Het doel van dit onderzoek	10
3 De probleemstelling	11
4 De onderzoeksvragen	12
5 De onderzoeksmethode	13
6 Begrippen en Definities	16

I

DE GEORDENDE EENDRACHT BIJ AUGUSTINUS 27

1 De Biografische Lijn in het Ordodenken bij Augustinus	29
1 In de schaduw van een wereld in wanorde	31
2 De grote wending: Milaan en Cassiciacum	32
3 Terugkeer naar Romeins Afrika	37
4 De Stad van God in het decor van de val van Rome	40
5 Het ordodenken als brug tussen de jonge en de oude Augustinus	42
6 De jonge versus de oude Augustinus: te onderscheiden en toch één	46
7 De predestinatie als Gordiaanse knoop in de verborgen orde	48

8	Nadere biografische kanttekeningen bij het levenswerk van Augustinus	51
9	Samenvattende conclusie	58
2	In Ordinata Concordia	61
1	Algemene kenmerken van de <i>ordo</i>	62
2	De kern van het ordod Denken van Augustinus: de <i>ordo</i> als de liefde	66
3	Facetten in het ordod Denken bij Augustinus	72
4	Het denken over God en de implicaties voor de geordende eendracht	84
5	De geordende eendracht in het corpus permixtum van de kerk	92
6	De geordende eendracht van de <i>ordo rerum humanarum</i>	94
7	Samenvattende conclusie	96
3	De Vredestafel als Model voor de Geordende Eendracht	99
1	De tweestedenleer en de geordende eendracht	99
2	De vredestafel in De civitate Dei	107
3	De dynamiek van de vredestafel	109
4	Het discours over de staat als familiegemeenschap	116
5	De vredestafel is niet onomstreden	123
6	Samenvattende conclusie	129
4	De Geordende Eendracht in het Spanningsveld Tussen Vermogen en Onvermogen tot Goede Werken	131
1	Een Interpretatiekader vanuit het onvermogen van de gevallen mens	133
2	Interpretatiekader vanuit het vermogen tot goede werken in de gemeenschap	140
3	Samenvattende conclusie	149
5	De Deugden als Conditie voor de Geordende Eendracht	151
1	Ware deugden versus uiterlijke deugden	152

2	Gehoorzaamheid als moeder van alle deugden	153
3	De kardinale deugden voor allen met goede bedoelingen	154
4	Het beoefenen van de deugd als levenskunst	159
5	Schematische samenvatting over de relatie tussen de <i>Ordo</i> en de deugden	165
6	De Dialectiek tussen de Verbindende Kracht van de Orde en de Destructieve Kracht van de Wanorde	167
1	Twee contrasterende wereldbeelden	169
2	De rol van de staat in het krachtenveld tussen eendracht en chaos	173
3	Samenvattende conclusie	176
7	Een Drietal Benaderingen voor het Bestuur van de Samenleving	179
1	De geforceerde eendracht op basis van Law and Order	180
2	De geordende eendracht als het collectief van eigenbelangen	181
3	De eendracht door de dynamische kracht van de <i>ordo</i>	184
4	Samenvattende conclusie	186
8	De Dynamische Relatie tussen Vrede en Gerechtigheid in de Samenleving	189
1	De wederzijdse relatie tussen vrede en gerechtigheid in de geordende eendracht	189
2	Het relatieve gewicht van de sociale, politieke en economische orde	195
3	Samenvattende conclusie	201
9	De Natuurlijke en Institutionele Kenmerken van de Politiek	203
1	De verborgen structuur van de politieke orde	203
2	De sociale orde en de staatsgemeenschap	210
3	Het economisch leven in de samenleving	215
4	Samenvattende conclusie	219

10	Samenvatting, Conclusies en Stellingnames op Basis van Deel I	221
1	Samenvatting en conclusies	221
2	Stellingnames op basis van deel I	227
3	Schematische weergave deel I	229

II

DE GEORDENDE EENDRACHT IN DE POLITIEKE ECONOMIE 233

	Inleiding Deel II	235
11	De Onzichtbare Hand als Fictieve Aanname voor de Geordende Eendracht in de Politieke Economie	237
1	De onzichtbare hand van Adam Smith	238
2	De geordende eendracht in de neoklassieke economie	247
3	Samenvattende conclusie	249
12	De Sociale Welvaartsfunctie en de Invloed van Externe Effecten op de Geordende Eendracht in de Politieke Economie	251
1	Evenwicht door het optimum-theorema van Pareto	251
2	De Cambridge School of Economics en het sociale welvaartsbegrip	253
3	Op zoek naar samenhang en evenwicht	256
4	Pigou: de morele en praktische relevantie van een breed welvaartsbegrip	258
5	De verdere ontwikkeling naar een breed welvaartsbegrip	260
6	De relevantie van de brede welvaartstheorie voor de geordende eendracht in de politieke economie	271
7	Samenvattende conclusie	277
13	De Ordo-economie en de Relevantie van een Samenhangend Perspectief vanuit de Menselijke Werkelijkheid	279

1	Eucken en de Freiburger Schule	279
2	De samenhang vinden in de dagelijkse werkelijkheid	284
3	Kritiek Freiburger Schule op de klassieke en neoklassieke politieke economie	287
4	De methode van het Fragend Vorgehen	290
5	Economische macht als factor in de geordende eendracht	294
6	De homo economicus in de ordening van de politieke economie	297
7	De mens is meer dan homo economicus	300
8	Verbinding nodig tussen Angelsaksisch en Europees denken	303
9	Samenvattende conclusie	304
14	Subsidiariteit en het Omgaan met Verschillen in een Heterogene Samenleving	307
1	Middelpuntvliedende krachten binnen de staat	308
2	Heterogeniteit vereist rechtvaardige behandeling van verliezers in de periferie	311
3	Vrede en welvaart door openheid in een heterogene wereld	315
4	De geordende eendracht in het politiek liberalisme van Rawls	318
5	Kenmerken van de well ordered society	323
6	Het difference principle: een intuïtief en pragmatisch criterium	331
7	Subsidiariteit in de liberale constitutionele ordening	334
8	Samenvattende conclusie	341
15	Subsidiariteit en de Geordende Eendracht van de Sociale Markteconomie	343
1	De relatie tussen sociale markteconomie en subsidiariteit	344
2	Verhouding tussen eigen verantwoordelijkheid, markt en staat	345
3	De sociale markteconomie en de sociale vrede	351
4	Subsidiariteit en de samenhang tussen sociale markteconomie en de cultuur	354
5	Het risico van verwatering	356
6	Samenvattende conclusie	357
16	Subsidiariteit en de Geordende Eendracht in de Federale Staat	359

1	Enkele algemene criteria voor geordende eendracht in de staat	360
2	De essentie van federaal bestuur	362
3	De geordende eendracht in de federatie	366
4	Samenvattende conclusie	371
17	Samenvattende Conclusies Deel II: Subsidiariteit als Ordeningsbeginsel voor een Menswaardig Bestaan	373
1	Leerpunten voor de toepassing van het subsidiariteitsbeginsel	373
2	Toetsingspunten voor een mogelijke synthese in het denken over subsidiariteit	378
3	Schematische weergave deel II	385
	III	
	SUBSIDIARITEIT IN DE ONTWIKKELING VAN HET KATHOLIEK SOCIAAL DENKEN EN HAAR BETEKENIS VOOR DE EUROPESE INTEGRATIE	389
18	De Ontwikkeling van het Subsidiariteitsbeginsel in de Sociale Encyclieken	395
1	De constante lijn: de orde van de liefde	396
2	De ontwikkeling van impliciet naar expliciet subsidiariteitsbeginsel	398
3	Samenvattende conclusie	403
19	Subsidiariteit en de Verbindende Kracht van de Ordo	405
1	De <i>ordo</i> en de verbindende dynamiek in de verscheidenheid	406
2	De natuurlijke orde en de institutionele orde	411
3	De <i>ordo</i> als voorwaarde voor vrede en gerechtigheid	415
4	De ordening van de zorgzame liefde in de wereld	421
5	Samenvattende conclusie	423
20	Subsidiariteit en de Sociale Gerechtigheid	425

1	De verwevenheid van de politieke, economische en sociale orde	425
2	Subsidiariteit in de sociale rechtsstaat	427
3	De sociale taken van de staat	431
4	Sociale gerechtigheid en sociale vrede als basis voor het gemeen- best	439
5	Subsidiariteit en de ordening van de sociale markteconomie	443
6	De bescherming van het algemeen belang bij het optreden van externe effecten	448
7	Subsidiariteit en rechtvaardigheid: verschil durven maken	452
8	Samenvattende conclusie	453
21	Subsidiariteit en de Verwevenheid van Democratie en Civil Society	455
1	De civil society en de subsidiaire logica van de vrede-stafel	455
2	Subsidiariteit en het subjectieve karakter van persoon en gemeen- schap	457
3	De civil society als publiek netwerk in het denken van Thomas van Aquino	458
4	De rol van de democratische rechtsstaat in relatie tot de civil soci- ety	463
5	De noodzaak van een dialoog over de order of purpose en publieke moraal	466
6	Samenvattende conclusie	468
22	Subsidiariteit en de Uitdagingen voor de Toekomst	471
1	De noodzaak van vitale verbindingen in een complexe en pluriforme wereld	471
2	Subsidiariteit als beginsel voor goed bestuur bij complexe vraagstukken	474
3	Subsidiariteit en de zorg voor de schepping	477
4	Subsidiariteit en Armoedebestrijding	479
5	Subsidiariteit en de gelaagde vrede in de wereld	482
6	Subsidiariteit als waarborg tegen vervreemding	485
7	Subsidiariteit als ondersteuning voor de democratische rechtsstaat	490
8	De Europese dialoog over subsidiariteit	494

9	Samenvattende conclusie	498
10	Schematische samenvatting hoofdstukken 18-22	501
23	Subsidiariteit en het Europees Ideaal van Delors	503
1	Het verlangen naar vrede als fundament voor Europa	503
2	Het feitelijk begin van de Europese integratie	505
3	Het tijdperk Delors	508
4	Het ontbreken van een eenduidige opvatting over de orde van Europa	517
5	Bezinning nodig na debacle	530
6	Groot willen zijn voor grote zaken en klein voor de kleine	535
7	Samenvattende conclusie	539
8	Schematische samenvatting van hoofdstuk 23	540
9	Schematische weergave ontwikkeling subsidiariteitsbegrip in Europa en in katholiek sociaal denken	542

SAMENVATTING EN CONCLUSIES
DEEL I, II EN III 547

24	Samenvatting en conclusies: subsidiariteit als kernbegrip voor een humane politieke economie	549
1	Gecomprimeerde samenvatting en leeswijzer deel I-III	549
2	Samenvatting van de hoofdlijn	552
3	Slotconclusies over subsidiariteit als kernbegrip voor een humane politieke economie	567
4	Tenslotte: nu is het tijd om bruggen te slaan	570
	English Summary	571
1	Part I: Ordered concord in Augustine	572
2	Part II: Ordered concord in the political economy	578
3	Part III: Subsidiarity in the development of Catholic social thought and its significance for European integration	582

4	Part I, II, III: Subsidiarity as a core concept for a humane political economy	588
5	Finally: now is the time to build bridges.	591
Geraadpleegde Bronnen		593
1	Bronnen met betrekking tot het gedachtegoed van Augustinus (Deel I)	593
2	Bronnen die betrekking hebben op politieke economie (Deel II)	602
3	Bronnen die betrekking hebben op subsidiariteit in katholieke sociale denken en Europese integratie (Deel III)	608
4	Digitale bronnen en naslagwerken	611
Overzicht van Geraadpleegde Officiële Documenten		613
1	Europa	613
2	Overige documenten	615
Appendix		619
1	Overzicht sociale encyclieken	619
2	Tabel van impliciete verwijzingen naar subsidiariteitsbeginsel in Rerum Novarum	625

Lijst van tabellen

3.1	De vrede­stafel in tabel­vorm	110
5.1	Tabel voor het analyseren van het sociale en politieke leven in de aardse gemengde stad op basis van de aspecten van de deugd	166
8.1	De drieslag van de sociale, politieke en economische orde in vergelijking met de reeks <i>mensura - numerus - pondus</i>	198
24.1	Impliciete verwijzingen naar subsidiariteitsbeginsel in <i>Rerum Novarum</i>	625

Lijst van figuren

10.1	Schematische weergave deel I	230
12.1	Grafiek overgenomen uit Graaff <i>Theoretical Welfare Economics</i> , 46, Fig.4.	266
17.1	Schematische samenvatting deel II	386
22.1	Schematische samenvatting hoofdstukken 18-22	500
23.1	Schematische samenvatting hoofdstuk 23	541
23.2	Schematische weergave ontwikkeling subsidiariteitsbegrip tij- dens het Europese integratieproces, vanaf de verdragen van Rome tot heden.	542
23.3	Schematische weergave ontwikkeling van het subsidiariteitsbe- grip in het katholiek sociaal denken, van eind negentiende eeuw tot heden.	543
24.1	Gecomprimeerde samenvatting deel I-III	550

Opgedragen aan de Europese familie.

Ter nagedachtenis aan mijn ouders en grootouders.

Alsmede aan Ursula Hirschmann en Jacques Delors,
bezielers van Europa.

„Die Mißachtung dieser Wahrheit übersieht, daß das wahre Gemeinwohl letztlich bestimmt und erkannt wird aus der Natur des Menschen mit ihrem harmonischen Ausgleich zwischen persönlichem Recht und sozialer Bindung, sowie aus dem durch die gleiche Menschennatur bestimmten Zweck der Gemeinschaft. Die Gemeinschaft ist vom Schöpfer gewollt als Mittel zur vollen Entfaltung der individuellen und sozialen Anlagen, die der Einzelmensch, gebend und nehmend, zu seinem und aller anderen Wohl auszuwerten hat. Auch jene umfassenderen und höheren Werte, die nicht vom Einzelnen, sondern nur von der Gemeinschaft verwirklicht werden können, sind vom Schöpfer letzten Endes des Menschen halber gewollt, zu seiner natürlichen und übernatürlichen Entfaltung und Vollendung. Ein Abweichen von dieser Ordnung rüttelt an den Tragfeilern, auf denen die Gemeinschaft ruht, und gefährdet damit Ruhe, Sicherheit, ja Bestand der Gemeinschaft selbst.“

Paus Pius XI,

Mit Brennender Sorge (nr. 35), 1937.

Voorwoord

TIJDENS mijn studie politicologie in Nijmegen in de jaren zeventig mocht ik mij als student-assistent bij Hans van de Doel buigen over de politieke economie en de betekenis van externe effecten. Tegelijkertijd verdiepte ik mij voor het vak politieke filosofie in de betekenis van subsidiariteit en solidariteit in het katholiek sociaal denken. De samenhang tussen beide heeft mij steeds gefascineerd. Ik nam mij voor ooit hierover een proefschrift te schrijven. Na een loopbaan in het openbaar bestuur en advieswerk kreeg ik hiervoor de gelegenheid.

Paul van Geest zette mij op het spoor om het begrip subsidiariteit te verkennen vanuit het gedachtegoed van Augustinus. Dit idee was niet eerder bij mij opgekomen. Samen met Sylvester Eijffinger ontstond het plan voor een multidisciplinair proefschrift. Subsidiariteit als kernbegrip uit het katholiek sociaal denken is actueler dan ooit. Zowel binnen de complexiteit van een breed welvaartsbegrip in de politieke economie als in het integratieproces binnen Europa.

De benadering van eigentijdse vraagstukken vanuit het katholiek sociaal denken past in de traditie van Tilburg University, die in 1927 met Cobbenhagen begonnen is. Daarvan raakte ik eens te meer overtuigd tijdens een interdisciplinaire studiebijeenkomst in Tilburg op 23 juni 2022 over *Asking Questions about Asking Questions*. Uit de inleidingen en discussies heb ik begrepen hoe moeilijk het is om te denken vanuit andere kaders dan je gewend bent. De neiging bestaat om de vragen achter de vraag te blijven beantwoorden vanuit de eigen discipline. Je moet uit je eigen intellectuele comfortzone komen. Hoe moeilijk dat is heb ik zelf ervaren door mijn kennismaking met de kerkvader Augustinus. Juist het ontdekken van andere denkwijzen en denkbeelden

uit andere tijden heeft mij veel gebracht. Ook het leren omgaan met de *aporia* dat achter elke beantwoorde vraag weer nog complexere nieuwe vragen rijzen.

In de encycliek *Fratelli Tutti* doet Franciscus een oproep om naar nieuwe syntheses te zoeken die over grenzen van vakgebieden heen gaan. Aan zo'n synthese heb ik een bescheiden bijdrage willen leveren. De basis hiervan is het idee van de geordende eendracht uit het gedachtegoed van Augustinus. De toepassing van het katholieke subsidiariteitsbeginsel vanuit de geordende eendracht in een breed welvaartsbegrip kan een bijdrage leveren aan het ordenen van complexe sturingsvraagstukken in de hedendaagse politieke economie. Minder als een praktisch hulpmiddel, maar wel als denkrichting. Dat geldt met name voor de Europese integratie. Juist hier is het nodig om uit de kramp te komen van een negatieve interpretatie van het subsidiariteitsbeginsel. Europa moet opnieuw de geest van Delors oppakken. Zeker in een tijd waar de opeenvolging van verschillende crises ons drukt op de noodzaak van een gedeelde orde van vrede en gerechtigheid. Dat zijn wij aan toekomstige generaties verschuldigd.

ERKENTELIJKHEID

Graag wil ik mijn erkentelijkheid uitspreken voor de steun en wijsheid die ik heb mogen ontvangen van mensen die mij geholpen hebben bij deze studie. Daarbij begin ik met de respectvolle en dankbare nagedachtenis aan Hans van den Doel (1937-2012). Als hoogleraar in de bestuurskunde en politieke economie aan het Instituut voor Politicologie aan de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen heeft hij mij in de periode van 1974-1977 op het spoor gezet om een verbinding te maken tussen de theorie van de externe effecten en het katholiek sociaal denken.

Paul van Geest dank ik voor de *trouvaille* om mijn voornemen een proefschrift te schrijven over subsidiariteit spontaan te omarmen en een tandem te vormen met Sylvester Eijffinger. Het idee om de zoektocht aan te gaan om subsidiariteit te belichten vanuit het gedachtegoed van Augustinus en de politieke economie is een uitdaging. Ik dank

mijn beide promotoren, Paul van Geest en Sylvester Eijffinger, voor de wijze waarop zij mij hebben begeleid en ruimte hebben gegeven om zelfstandig en kritisch denkbeelden te ontwikkelen. Dat beide promotoren uit verschillende vakgebieden komen, met methodologisch gedifferentieerde achtergronden, is voor mij leerzaam geweest.

Een aantal mensen heeft mij op relevante literatuur gewezen. Mgr. Everard de Jong, Mgr. Ad van Luyn, Anthony Dupont, Eduard Kimman, François van Hövell tot Westerfliet en Leen van Marion dank ik daarvoor. Met laatst genoemde deelde ik gedachten over het interpreteren van de kerkvader Augustinus vanuit een protestantse en katholieke achtergrond. Erik Sengers attendeerde mij op zijn recente artikel in het *Internationale Zeitschrift für christliche Sozialethik*.

De vertaling van de samenvatting naar het Engels is van Brian Hefernan.

Mijn goede vriend en ambtsvoorganger in Roermond, Jan Daniels, dank ik voor de geduldige wijze waarop hij bijna wekelijks luisterde naar mijn vorderingen.

Met Mgr. Harrie Smeets heb ik mooie gesprekken gevoerd over Jeruzalem en de *Stad van God*.

Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan Nelma Slangenschoterman voor de nauwgezetheid waarmee zij het eindmanuscript heeft gecontroleerd en suggesties voor textuele verbeteringen heeft aangedragen..

Augustinus is deel van mijn leven geworden. Dat ging ook mijn echtgenote Miep merken. Ik had eerlijk gezegd niet verwacht dat de kerkvader een soort huisgenoot ging worden. Miep kwam daar al vrij spoedig achter. Hij waarde door het huis en zelfs door de tuin, als ik daar in gedachten ronddoelde. Ik dank Miep voor het liefdevolle geduld, haar toewijding en de relativerende, Brabantse nuchterheid.

Dank ook aan onze kleindochters Ize (2017) en Liv (2020). Zij vertaalden de kerkvader voor mij: door liefde uit te stralen, gewoon door er te zijn. Uiteindelijk is deze studie voor hen en hun leeftijdgenootjes bedoeld.

Inleiding

GEDURENDE mijn bestuurlijke loopbaan en politieke activiteiten ben ik ervan overtuigd geraakt dat het subsidiariteitsbeginsel van grote waarde is voor een samenleving, waarin vrije mensen in vrede met elkaar hun waardigheid behouden, elkaar versterken om samen bloeiende gemeenschappen te bouwen tot nut en welbevinden van allen. Er bestond een verlangen om het filosofische fundament van het subsidiariteitsbeginsel nader te verkennen. Ook het verschijnen van de sociale encyclieken *Caritas in Veritate* van Benedictus XVI in 2009 en *Laudato Si'* van Franciscus in 2015 hebben mij in mijn voornemen gesterkt om in een promotieonderzoek dieper door te dringen tot de essentie van deze pijler onder het katholiek sociaal gedachtegoed.

I • OPBOUW VAN DEZE STUDIE

Deze studie is opgebouwd in drie delen. Het eerste deel bevat een studie naar het begrip *ordo* in het gedachtegoed van de kerkvader Augustinus. Onderzocht wordt of en in hoeverre op basis vanuit het gedachtegoed van Augustinus politiek filosofische elementen te herleiden zijn die relevant zijn voor de fundering van het subsidiariteitsbeginsel. Als uitkomst van dit deel van het onderzoek komt het concept van de geordende eendracht naar voren. In het tweede deel wordt onderzocht of en in hoeverre dit concept relevant is voor de politieke economie. Met name komt de vraag aan de orde wat de voorwaarden zijn die vanuit een goed geordende politieke economie gesteld kunnen worden aan een functioneel subsidiariteitsbeginsel. Centraal staat de vraag naar de dynamische samenhangen in de politieke economie en de gevolgen daarvan voor het dagelijks leven. Aan welke eisen moet goed bestuur

voldoen om functioneel te zijn voor de mens en zijn gemeenschap, nu en in de toekomst. Onderzocht wordt welke antwoorden op deze vraag gegeven kunnen worden vanuit de klassieke politieke economie, de ordo-economie, de brede welvaartstheorie en het politiek-liberalisme. Het tweede deel wordt afgesloten met een studie naar de staatkundige aspecten van een goed geordende politieke economie. Daarbij komt de relatie tussen subsidiariteit en federalisme aan de orde. In het derde deel staat de ontwikkeling van het subsidiariteitsbeginsel in het katholiek sociaal denken centraal. Daarbij is onderzocht in hoeverre het concept van de geordende eendracht van Augustinus terug te vinden is in de ontwikkeling van het subsidiariteitsbeginsel. De bevindingen uit het tweede deel worden gebruikt voor een vergelijking van thema's waarbij het katholiek sociaal denken het subsidiariteitsbeginsel op een geactualiseerde wijze kan inzetten voor een humane politieke economie. Daarvoor is een interdisciplinaire dialoog nodig. Het katholiek sociaal denken kan aan deze dialoog een waardevolle bijdrage leveren. Aan de hand van de naoorlogse geschiedenis van Europa wordt behandeld welke rol het subsidiariteitsbeginsel heeft gespeeld in de praktijk van het integratieproces. Daarbij wordt belicht wat de betekenis is van Jacques Delors, een overtuigd federalist en aanhanger van het katholiek sociaal denken. Tenslotte worden, mede op basis van de ervaringen in Europa, conclusies geformuleerd voor een humane politieke economie, waarin subsidiariteit een sleutelbegrip kan zijn.

Elk afzonderlijk deel en hoofdstuk wordt afgesloten met samenvattende conclusies. Aan het eind van elk deel is een schematisch overzicht opgenomen, als aanvullende wegwijzer op de inhoudsopgave.

2 • HET DOEL VAN DIT ONDERZOEK

Het doel van deze studie is het leveren van een bijdrage aan een interdisciplinaire wetenschappelijke dialoog over de toepassing van het subsidiariteitsbeginsel in de politieke economie ter bevordering van humaniteit bij complexe besturingsvraagstukken.

3 • DE PROBLEEMSTELLING

De probleemstelling voor deze studie is de vraag of het subsidiariteitsbeginsel in de katholieke sociale leer relevant is voor een sociale context die de menselijke persoon in zijn natuurlijke waardigheid respecteert, in een tijd van globalisering, digitalisering en bedreiging van de aarde als natuurlijke biotoop. De vraag spitst zich toe op de functionaliteit van het subsidiariteitsbeginsel voor goed bestuur in de complexe gelaagdheid van de politieke economie.¹

Van probleemstelling naar onderzoeksvragen

Aan de vertaling van de probleemstelling naar de concrete onderzoeksvragen ligt de veronderstelling ten grondslag dat de functionaliteit van het subsidiariteitsbeginsel voor goed bestuur niet wordt bepaald door een formele toedeling van bevoegdheden, maar door de dynamische balans van eenheden binnen de orde van een groter geheel.

De veronderstelling voor goed bestuur is dat subsidiariteit moet bijdragen aan de bedoeling van dat groter geheel, inclusief de verscheidenheid van de afzonderlijke delen.

Goed bestuur heeft tot doel het algemeen belang te bevorderen binnen een geordende eendracht, die de pluriformiteit van de samenleving weerspiegelt en de rijkdom aan persoonlijk talent ruimte geeft. De geordende eendracht is de ordening van de verscheidenheid. Er moet een gedeelde opvatting zijn over het welzijn van allen. Eenheid en verscheidenheid zijn geen tegenpolen, maar zijn de kracht van een dynamische balans.

De benadering van subsidiariteit als een ordeningsbeginsel vindt in deze studie plaats vanuit drie invalshoeken. Deze zijn verschillend, maar overlappen elkaar. Er wordt allereerst gekeken naar de filosofische fundering van de geordende eendracht. Vervolgens wordt behandeld hoe de geordende eendracht vorm krijgt wordt in de politieke economie.

¹ Passages die verband houden met subsidiariteit, goed bestuur en de gelaagdheid van een ordening zijn in deze studie vet gedrukt.

Voor goed bestuur is de verwevenheid in de ordening van politiek en economie essentieel. Die ordening moet als een dynamisch geheel worden geanalyseerd. Een derde groep onderzoeksvragen betreft de betekenis van het subsidiariteitsbeginsel in het katholiek sociaal denken en zijn relevantie voor goed bestuur in de complexiteit van hedendaagse vraagstukken.

4 • DE ONDERZOEKSVRAGEN

De onderzoeksvragen voor deze studie zijn belicht vanuit de drie genoemde invalshoeken. Deze bepalen de structuur en opbouw van deze studie, en daarmee de indeling in drie delen:²

- [I] Onderzoek het gedachtegoed van Augustinus op elementen die relevant zijn voor een politiek filosofische fundering van het subsidiariteitsbeginsel in het katholiek sociaal denken. Verken hierbij of er aanknopingspunten zijn voor een samenleving waarin mensen met behoud van hun persoonlijke identiteit vreedzaam met anderen kunnen samenleven.
- [II] Onderzoek in verschillende theorieën over de politieke economie welke criteria relevant zijn voor een functionele toepassing van het subsidiariteitsbeginsel in de gelaagdheid van complexe ordeningen. Verken de voor subsidiariteit relevante ordeningen, zoals de sociale markteconomie en federale bestuursmodellen. Geef aan in hoeverre elementen uit het gedachtegoed van Augustinus daarbij van betekenis kunnen zijn.
- [III] Onderzoek op basis van de sociale encyclieken hoe het subsidiariteitsbeginsel zich in het katholiek sociaal denken heeft ontwikkeld en welke aanknopingspunten er zijn voor een mogelijke fundering

² Op enig moment heb ik overwogen om staatkundige thema's, zoals federale bestuursvormen, constitutionele vraagstukken en de Europese integratie in een afzonderlijk deel onder te brengen. Dit zou evenwel de samenhangen in de ordening van de politieke economie minder inzichtelijk hebben gemaakt. Dat geldt ook voor de ontwikkeling van het katholiek sociaal denken in relatie tot het Europees integratieproces.

vanuit het gedachtegoed van Augustinus. Geef aan of en zo ja welke conclusies in deel II relevant zijn voor de functionaliteit van het subsidiariteitsbeginsel in de gelaagde complexiteit van besluitvormingsprocessen. Onderzoek welke ervaringen in de praktijk zijn opgedaan met het subsidiariteitsbeginsel in het Europese integratieproces, ondermeer door de inbreng van Jacques Delors.

5 • DE ONDERZOEKSMETHODE

De onderzoeksmethode is gebaseerd op literatuuronderzoek van primaire en secundaire bronnen. De keuze van de literatuur wordt uiteraard bepaald door de probleemstelling, die gaat over subsidiariteit. De reikwijdte van de te bestuderen literatuur mag niet te smal zijn, omdat juist in onvermoede bronnen belangrijke, vaak indirecte aanknopingspunten kunnen voorkomen. Toch moet er ook een grens worden getrokken. Ik heb ernaar gestreefd om een mate van verscheidenheid te hanteren die recht doet aan verschillende taalgebieden en de diversiteit van stromingen in kringen van onderzoekers, om zo de probleemstelling vanuit meer invalshoeken te kunnen belichten.

De noodzaak van een zekere breedte voor het kunnen vergelijken van verschillende interpretaties geldt met name voor de hoofdstukken waarin de politieke en sociale aspecten in het gedachtegoed van Augustinus aan de orde komen. Er is bijvoorbeeld een spanningsgebied tussen Duitstalige onderzoekers zoals Stanislav Buzik en Timo Weissenberg aan de ene kant en Angelsaksische auteurs zoals Herbert Deane en R.W. Dyson aan de andere kant. Ook binnen taalgebieden bestaan meer interpretatierichtingen, zoals in de Verenigde Staten die van Robert Markus ten opzichte van Herbert Deane. In de onderhavige studie komen verder onder meer de invalshoeken van de Franse Isabelle Bouton-Touboullic en de Finse Miika Ruokanen aan de orde.³

³ Budzik, Stanislaw, *Doctor Pacis: Theologie des Friedens bei Augustinus*. (Innsbruck: Tyrolia, 1988).

Weissenberg, Timo J., *Die Friedenslehre des Augustinus: Theologische Grundlagen und ethische Entfaltung*. (Stuttgart: W.Kohlhammer, 2005).

Bij het verkennen van de verschillende moderne stromingen was het onderzoek van Michael Bruno voor mij zeer waardevol.⁴

Per deel is in de bijlagen een literatuuroverzicht opgenomen met verwijzingen naar de geraadpleegde bronnen. In de voetnoten wordt vermeld welke specifieke bron wordt geciteerd of waarnaar wordt verwezen. Een deel van de bronnen is geraadpleegd via het internet. Daarbij wordt steeds verwezen naar de URL van de betreffende site waaraan de informatie is ontleend.

Bij het onderzoek van Latijnse teksten heb ik gebruik gemaakt van vertalingen. Bij de studie van de encyclieken heb ik de oorspronkelijke in het Engels of Duits vertaalde geautoriseerde edities gebruikt.

In een interdisciplinaire studie als deze zullen de grenzen tussen wetenschappelijke vakgebieden elkaar overlappen. De grenslijnen zijn niet altijd scherp, zoals tussen filosofie en theologie, tussen religiewetenschap, psychologie en sociologie of tussen staatkunde, staatsrecht, politicologie, en economie. Om een geldige interpretatie van een uitspraak te kunnen doen is het van belang om het referentiekader van de auteur scherp te omlijnen. Getracht is om interdisciplinaire diffusiteit te voorkomen door het leggen van causale verbanden tussen verschillende referentiekaders te vermijden. Wanneer causale verban-

Deane, Herbert A., *The Political and Social Ideas of St. Augustine*. (Tacoma: Angelico Press, 2013).

Dyson, R.W., *The pilgrim City: Social and Political Ideas in the Writings of St. Augustine of Hippo*. (Woodbridge: The Boydell Press, 2001).

Markus, R.A., *Saeculum: history and society in the theology of St. Augustine*. (Cambridge UK, New York: Cambridge University Press, 2007).

Bouton-Touboul, Anne-Isabelle, *L'ordre caché: La notion d'ordre chez saint Augustin*. (Paris: Institut d'Études Augustiniennes, 2004).

Ruokanen, Miikka, *Theology of Social Life in Augustine's De civitate Dei*. (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1993).

⁴ Bruno, Michael J.S., *Political Augustinianism: Modern Interpretations of Augustine's Political Thought*. (Minneapolis: Fortress Press, 2014).

Roberts Ogle zegt over dit boek: "Bruno's book is the best available resource for understanding the development Augustinian political thought in the twentieth and twenty-first centuries." Veronica Roberts Ogle, *Politics and the Earthly City in Augustine's City of God*. (Cambridge, University Press, 2020), 10 fn26.

den methodologisch niet kunnen worden gelegd kan er wel inzicht worden geven door gegevens naast elkaar te zetten, waaruit bepaalde overeenkomsten kunnen blijken.

Er is willen worden voorkomen, uit vrees voor interdisciplinaire diffuusheid, te enge monodisciplinaire begrenzings te hanteren. De werkelijkheid is complex en moet benaderbaar zijn vanuit meer disciplines. Vaak kan een verschijnsel alleen begrepen worden vanuit verschillende invalshoeken. Zo'n verschijnsel kan geduid worden in een samenhangende beschrijving op basis van vergelijkingen. Bij de opzet van deel I heb ik mij laten inspireren door de methodologische aanpak van Weissenberg⁵ en Budzik.⁶

Anachronismen zijn een valkuil als de geraadpleegde bronnen betrekking hebben op verschillende tijdvakken. Dat risico lag zeker op de loer in deze studie. Het projecteren van hedendaagse inzichten op het verleden, maar ook omgekeerd, moest worden vermeden. Het is belangrijk elke bron te interpreteren vanuit de eigen context. De tijd is zo'n context. Het verbinden van de hedendaagse beleving van de werkelijkheid met die uit het verleden is methodologisch omstreden. Wij kunnen niet binnendringen in de beleving van een werkelijkheid die niet meer bestaat. De mensen die daarin leefden zijn er immers niet meer. De inzichten van Eucken⁷ hebben mij geholpen om te begrijpen welke methodologische fouten kunnen insluipen bij historische en andere vormen van generaliserings. De enorme verscheidenheid van verschijningsvormen, waarin de werkelijkheid zich manifesteert, moet de wetenschapper kritisch maken wanneer geprobeerd wordt om deze in een enkel schema te persen. Door *Bedingungskonstellationen* af te leiden uit patronen die mede op toevalligheid berusten worden samenhangen uit het oog verloren, die alleen ontdekt kunnen worden door de werkelijkheid onbevungen te bevragen. Eucken pleit voor een methode van *Fragend Vorgehen* en kritisch te zijn op deductieve

⁵ Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus*, 35-36, fn46.

⁶ Budzik, *Doctor Pacis*, 386.

⁷ Eucken, Walter, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. 9. unveränderte Auflage. (Berlin, Heidelberg, New York: Springer-Verlag, 1989), 59, 66-68.

denkprocessen, die met name in de sociale wetenschappen kunnen leiden tot een overwaardering van het bijzondere en specifieke. Aan de andere kant moet diezelfde kritische houding bestaan tegenover een empirisme dat de werkelijkheid als een verzameling van losse feiten benadert. Dat geldt ook voor de omgekeerde situatie als wiskundige modellen de basis vormen voor theorievorming die volledig abstraheert van de werkelijkheid.⁸ De methodologische opmerkingen van Eucken hebben met name betrekking op de politieke economie, die in deel II aan de orde komt. De kritische benadering van het *Fragend Vorgehen* is zeker ook relevant voor de hermeneutische wetenschapsbeoefening. Bij de bestudering van het filosofisch en theologisch gedachtegoed van Augustinus heb ik mij gebaseerd op de werkelijkheid van de primaire bronnen en de reflecties daarover in de secundaire literatuur. Een uitdaging was om daarbij te onderscheiden of de bronteksten betrekking hebben op een eschatologische, transcendente werkelijkheid of de empirische werkelijkheid waarin het aardse bestaan van de mens zich afspeelt. Voor het kritisch doorgronden van dit onderscheid waren de inzichten van Bouton-Touboullic over de *ordre de connaissance* voor mij zeer zinvol.⁹

Het benadrukken van de tijdgebondenheid van bepaalde contexten is met name noodzakelijk voor thema's die in de huidige tijd in de belangstelling staan vanuit de optiek van gelijke behandeling en onrecht in het verleden. Dat geldt specifiek voor passages die betrekking hebben op de positie van de vrouw en het vraagstuk van de slavernij.

6 • BEGRIPPEN EN DEFINITIES

Een aantal begrippen komt regelmatig terug. Deze kunnen soms meer-
voudig uitgelegd worden. Daarom is het voor de helderheid van deze
begrippen goed om deze vooraf goed en eenduidig te omschrijven en
te definiëren. Daarbij schets ik ook de achtergrond over het ontstaan
van het begrip. Met betrekking tot het gebruik van het geslacht van

⁸ Eucken, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 32-36

⁹ Bouton-Touboullic, *L'ordre caché*, 550-65.

woorden heb ik doorgaans enkel de hij-vorm gebruikt als uit de zin duidelijk is dat deze in algemene zin is bedoeld, zoals bij de mens(en).

Subsidiariteitsbeginsel

Het subsidiariteitsbeginsel is een functioneel orderingsbeginsel waarbij verantwoordelijkheden in principe moeten worden gelaten op het niveau van kleinschalige sociale verbanden. Grotere sociale verbanden op een hoger schaalniveau respecteren de verantwoordelijkheden van de subordinaire verbanden, maar zij treden in hun verantwoordelijkheid als hogere belangen in het geding zijn. Deze hogere belangen hebben betrekking op de juiste orde en de rechtvaardigheid. De taak van de overheid is het uitoefenen van het publiek gezag om deze graduele ordening te beschermen en op te treden wanneer dit nodig is vanuit het algemeen belang.¹⁰

Interessant is dat ruim een eeuw voordat het begrip subsidiariteit werd gebruikt hiervan al kenmerken te zien waren bij de totstandkoming van de constitutie van de Verenigde Staten van Amerika.¹¹ Via de vrijheidsstrijder Francesco de Miranda heeft een basaal idee over subsidiariteit in Latijns-Amerika als een verlicht staatkundig denken al voor het katholiek sociaal denken een voet aan de grond gekregen. De kern hiervan was de relatie tussen de individuele persoon, de sociale gemeenschap en de staat.

Als initiator en oorspronkelijk bedenker van het subsidiariteitsprincipe wordt veelal de Duitse Jezuïet Oscar von Nell Breuning beschouwd. Hij was een belangrijk adviseur van Paus Pius XI bij de totstandkoming van de encycliek *Quadragesimo Anno*.¹² De feitelijke

¹⁰ Deze definitie is gebaseerd op Pius XI, *Quadragesimo anno: Encyclical on reconstruction of the social order*. (Libreria Editrice Vaticana: 1931), (79-80)

¹¹ Ghymers, Christian, *Miranda visionnaire: l'intégration régionale, dimension indissociable de l'émancipation Latino-Américaine*. In *Francisco de Miranda l'Europe et l'intégration Latino-Américaine*. eds. Luis Xavier Grasanti et Christian Ghymers. (Louvain-la-Neuve: Versant Sud, 2001, 130-132.

¹² Oswald von Nell Breuning Institut, *Pater Oswald von Nell-Breuning SJ*. (Frank-

voortrekkersrol van Von Nell Breuning is evenwel niet onomstreden.¹³ Feit is dat in de encycliciek verwezen wordt naar Thomas van Aquino, die door Taparelli in de negentiende eeuw werd gezien als inspirator voor het katholiek denken over de sociale natuur en de ordening van de samenleving.¹⁴ De inbreng van Von Nell Breuning bij het totstandkomen van *Quadragesimo Anno* is onmiskenbaar substantieel geweest, evenals zijn latere invloed over de toepassing van de katholiek sociale leer in Duitsland.

Naast het katholiek sociaal denken komt de term subsidiariteit met name voor in de relatie tot de toedeling van bevoegdheden in federatieve structuren.¹⁵ Als een der eerste theoretische grondleggers van het federalisme in relatie tot subsidiariteit wordt wel Johannes Althusius

furt: 2022), <https://nbi.sankt-georgen.de/institut/pater-oswald-von-nell-breuning-sj#Kurzbiographie>

Oswald von Nell-Breuning, *Wie sozial ist die Kirche? Leistung und Versagen der katholischen Soziallehre*. (Ostfildern: Patmos Verlag, 1972), 112 ff. Von Nell wijst erop dat het begrip subsidiariteitsbeginsel oorspronkelijk van G. Gundlach afkomstig is.

Zie ook:

Paul van Geest, *Morality in the Marketplace: Reconciling Theology and Economics*. (Leiden, Boston: Brill, 2022), 64.

Gabler Wirtschaftslexikon, *Definition Subsidiaritaet*. (2021), <https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/subsidiaritaet-44920/version-384759>

Vormweg, Christoph. *Oswald von Nell Breuning*. (WDR 5: Zeitzeichen, 2022), <https://www1.wdr.de/mediathek/audio/zeitzeichen/audio-oswald-von-nell-breuning-jesuit-todestag-100.html>

¹³ Thomas C. Behr, *Social justice and subsidiarity: Luigo Taparelli and the origins of modern Catholic thought*. (Washington DC: Catholic University of America Press, 2019), 100. Behr stelt dat deze eer feitelijk toekomst aan de Italiaanse Jezüet Luigi Taparelli en dat Von Nell Breuning bewust niet aan hem heeft gerefereerd.

¹⁴ Behr, *Social justice and subsidiarity*, 99-100. Behr zegt: “Although Taparelli did not use the term ‘subsidiarity’, ... Taparelli had a conception of subsidiarity that arose from his view of the social nature of man and establishes principles of association that must be respected as right in the political order”

¹⁵ Vanberg, Viktor J., *Föderaler Wettbewerb, Bürgersouveränität und die zwei Rollen des Staates*. In *Föderalismus und Subsidiarität*. Herausgegeben von Lars P. Feld, Ekkehard A. Köhler und Jan Schnellenbach. (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 9.

(1557-1638) genoemd.¹⁶ Hoewel er verwantschap is tussen de theorie van Althusius over de soevereiniteit van de lokale gemeenschappen en het subsidiariteitsbeginsel¹⁷, moet het gedachtegoed van Althusius, vanuit zijn Calvinistische achtergrond¹⁸, en de traditie van het subsidiariteitsprincipe uit het katholiek sociaal denken, beoordeeld worden vanuit de verschillende contexten van waaruit zij zijn ontstaan. Het verband tussen subsidiariteit en federalisme komt aan de orde in deel II.

In deel III wordt de relatie beschreven tussen het katholieke subsidiariteitsbeginsel en de Europese integratie. De inspanningen van Delors om het ideaalbeeld van enkele Europese pioniers te verwezenlijken zijn in formele zin gelukt door het subsidiariteitsbeginsel op te nemen in het Verdrag van Maastricht.¹⁹ In de praktijk is het vooral uitgelegd als een negatief bevoegdhedenbeginsel, als een non-interventieprincipe met het primaat van de nationale staten. Wanneer in het publieke

¹⁶ Althusius, *Politica Methodice Digesta atque exemplis sacris et profanis illustrata* Oorspronkelijke uitgave, (Herborn: Corvinius, 1603). Reprint (Aalen: Scientia, 1981). Naar mijn inzicht moet de betekenis van Althusius' *Politica Methodice Digesta* voor subsidiariteit en federalisme met name gezien worden vanuit het perspectief van een afsplitsingsrecht van lagere organen, zoals provincies, om zich af te scheiden van het centrale gezag van een soeverein vorst. De lagere organen hebben bij Althusius een onvervreemdbare autonomie.

¹⁷ Encyclopedia of Protestantism, lemma *Althusius, Johannes (1563-1638)*. Editor Hans Joachim Hillerbrand. (New-York: Routledge, 2004), 51-53.
Grote Winkler Prins Encyclopedie, lemma *Althusius*. Dl. 2. (Amsterdam, Brussel: Elsevier, 1975).

¹⁸ Cf. In-Sub Ahn, *Augustine and Calvin about Church and State: A Comparison*, (Kampen: Drukkerij Van Den Berg, 2003), 244. Ahn zegt: "Calvin held that subjects have responsibilities directly to God, not to high officials. This meant that that Calvin was also against an absolute social hierarchy. Calvin brought together both conservative and revolutionary aspects."
Verwijzing naar W.J. Bouwsma, *John Calvin: A Sixteenth Century Portrait*. (New York/Oxford: Oxford University Press, 1988), 209.

¹⁹ Verdrag betreffende de Europese Unie, ondertekend te Maastricht (1992), Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen, 29.7.92, Nr. 92/C 191/0, Artikel 3 B.

debat de term subsidiariteit wordt gehanteerd is het van belang om de context te schetsen, om te begrijpen welke interpretatie aan het begrip subsidiariteit wordt toegekend. Als onder subsidiariteit een non-interventiebeginsel wordt verstaan noem ik dit een negatief subsidiariteitsbeginsel. Het onderscheid tussen positieve en negatieve subsidiariteit is niet alleen van belang voor de verhoudingen tussen de organen van de staat, maar ook voor de politieke economie en de civiele samenleving.²⁰

Ordo, orde, ordening

Deze drie begrippen zijn nauw verwant, maar moeten wel onderscheiden worden.

De *ordo* is een filosofisch begrip dat niet eenduidig kan worden gedefinieerd.²¹ Bij Augustinus gaat het om een samenhangend geheel dat verband houdt met de scheppingsorde. Het drukt een wijze van ‘zijn’ uit.²² In het Nederlands wordt het Latijnse *ordo* vertaald als orde. Dat kan verwarring veroorzaken, omdat de term ‘orde’ ook in het dagelijks taalgebruik wordt gehanteerd, zonder de specifiek filosofische betekenis.

In deze studie maak ik een onderscheid tussen *ordo* en orde. Als

²⁰ Gabler Wirtschaftslexikon, *Definition Subsidiarität*. Het lexicon geeft volgende beschrijving: “Eine negative Interpretation von Subsidiarität besagt, dass sich die öffentliche Hand nur dann wirtschaftlich betätigen darf, wenn die privaten Unternehmen nicht im Stande sind, die notwendigen Aufgaben zu erfüllen (*Lückenb-üßerfunktion*); bei einer positiven Formulierung von Subsidiarität übernehmen die öffentlichen Unternehmen eine *Vorreiterfunktion*, durch die die Betätigung privater Unternehmen erst möglich wird.”

<https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/subsidiaritaet-44920/version-384759>. Revision von Subsidiarität vom 25.08.2021 - 11:01

²¹ Cf Aurelius Augustinus, *De orde [De ordine]*. Ingeleid en vertaald door Cornelis Verhoeven. 2e gewijzigde editie. (Budel: Damon, 2007), 13.

P.J.J. van Geest, “Ordo (lemma).” In *Augustinus-Lexikon*, door K.-H. Chelius, A. Grote (ed.) C. Mayer, 374-379. (Basel-Berlin: Schwabe Verlag, 2014.)

²² Cf. Bouton-Touboulic, *L’ordre chaché*, 20-25.

Budzik, *Doctor Pacis*, 31-35.

Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus*, 62-65

de context betrekking heeft op het filosofisch begrip bij Augustinus gebruik ik de specifieke term *ordo*.

Het ordobegrip is bij Augustinus gebaseerd op twee redeneringen. De eerste is dat het gaat om een geordend geheel van de oorzaken. Omdat er niets zonder oorzaak gebeurt kan er niets gebeuren buiten de *ordo*.²³ De tweede redenering hangt nauw samen met het begrip vrede. “De vrede van alle dingen is de rust van de orde. En de orde is die rangschikking van gelijke en ongelijke dingen waardoor elk van hen zijn eigen plaats krijgt toebedeeld.”²⁴

De *ordo* kent zowel de beweging van de oorzaken als de rust van de vrede. Door de dynamiek van beide worden ongelijke delen tot een samenhangend geheel geordend. In de passages waarin ik deze dynamiek beschrijf verwijs ik naar de term *ordo*. In andere gevallen gebruik ik de termen orde en ordening in de gebruikelijke Nederlandse betekenis. Een orde is een toestand zoals die behoort te zijn.²⁵ Een ordening is het geordend zijn.²⁶

Stad en (stads)staat

Het begrip stad in de *Stad van God* moet niet geïnterpreteerd worden vanuit het idee van een stad in de huidige tijd. De Latijnse term *civitas* is eerder verwant aan het eigentijdse begrip *civil society* dan aan een moderne *city*. De *civitas* is de gezamenlijkheid van de burgers. De gemeente als gemeenschap. Pas in tweede instantie zou aan de betekenis van gemeente als staatkundige bestuurlijke instelling kunnen worden gerefereerd.²⁷ In de door mij gebruikte vertaling van Gerard Wijdeveld

²³ *De ordine*, 1, 10. De orde. Vertaling C. Verhoeven, 29

²⁴ Aurelius Augustinus, [*De civitate Dei*]. Vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld. (Amsterdam: Ambo-Anthos, 2014). *De civitate Dei* 19, 13. *De stad van God*. Vertaling Wijdeveld, 961

²⁵ Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. 10e druk. ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff., 1976), orde, lemma 4.

²⁶ Van Dale, ordening, lemma 3.

²⁷ *Woordenboek Latijn/Nederlands*. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018), lemma *civitas* 165

wordt de interpretatie van de stad als lokale burgergemeenschap gevolgd en niet het begrip ‘staat’. Wijdeveld illustreert het verschil tussen beide heel treffend aan de hand van het Nederlandse gezegde “de stad loopt uit ...” wat van een staat niet gezegd wordt.²⁸

De aardse stad

De tweeëntwintig boeken van de *Stad van God* gaan over twee steden die elkaars antithese vormen. De hemelse stad is de tegenpool van de aardse stad. Het hemelse Jeruzalem is het contrast met het aardse Babylon. Met deze beide steden worden geen steden bedoeld in de wereldse, fysieke werkelijkheid. Het zijn retorische antipolen in een allegorische vergelijking. De *Stad van God* verwijst naar een eschatologische bestemming. Wat verwarring kan geven is dat het begrip aardse stad door Augustinus in twee betekenissen wordt gebruikt. De eerste betekenis is de allegorische stad van de duivel. De term wordt evenwel ook in een tweede betekenis gehanteerd, namelijk de fysieke, empirische stad waar de goede en slechte mensen in een gemengde gemeenschap samenleven. Het is de stad waar de toekomstige burgers van de hemelse stad op aarde pelgrimeren.

Politieke economie

De politieke economie is de ordening van alle activiteiten die betrekking hebben op de totstandkoming en verdeling van publieke goederen, de regulering van de markt voor particuliere goederen en het internaliseren van externe effecten in de samenleving.

Het gaat hier om een algemene definitie die is niet gebaseerd op een bepaald politiek economisch ideologisch of normatief systeem. De ordening moet op een onbevangen wijze bestudeerd worden om kritisch te kunnen beoordelen hoe de politiek economische verhoudingen van invloed zijn op het algemeen belang, de welvaart en de sociale

²⁸ *De stad van God*. Inleiding bij vertaling Wijdeveld, 17.
Anders: Budzik, *Doctor Pacis*, 60, 77. Spreekt over *der Frieden im Staat*.

gerechtigheid.²⁹ Het gaat om te kunnen achterhalen welke factoren vanuit de politieke en economische werkelijkheid bepalend zijn voor het algemeen belang.³⁰ Het algemeen belang is het normatieve kader waaraan de politieke economie getoetst moet kunnen worden, niet een ideologische inkleuring vooraf.

Goed bestuur

De term goed bestuur komt in alle drie delen voor. Het hedendaagse begrip *governance* is niet gebruikt, omdat dit in een historische vergelijking tot misverstanden kan leiden of tot kritiek op het gebruik van een anachronisme.

In deze studie kent het begrip goed bestuur drie facetten. Het eerste facet is het belangrijkste en gaat over de ordening van het geheel en de delen. Geen enkel deel mag uitgesloten worden, zo lang het bijdraagt tot het geheel. De orde wordt bepaald door het actief zoeken naar de harmonie tussen de delen. De essentie van goed bestuur is: de balans bewaken van de adequaatheid van het geheel en de adequaatheid van de delen.

Het tweede facet betreft de organisatie, structuur en inrichting (*bene constituti*) van het bestuur. De inrichting van het bestuur moet aan twee eisen voldoen. Zij moet bijdragen tot de dynamiek van de orde, maar ook gericht zijn op de concrete productie van het *common good*.

Het derde facet van goed bestuur is de ethische instelling. Er moet een publieke moraal gedeeld worden door de gemeenschappelijke gerichtheid van ieder op het algemeen belang.

Gelaagdheid

Het begrip gelaagdheid is in deze studie gebaseerd op de trapsgewijze opbouw van de vrede-stafel. De primaire leefverbanden zijn de dragers

²⁹ Cf. Schumpeter, Joseph A., *History of Economic Analysis*. (Oxford: Oxford University Press, 1972), 38.

³⁰ Eucken, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 2-6.

van de geordende eendracht en vrede in de gemeenschap. Het bestuur door de overheid heeft als belangrijkste taak te zorgen voor de gerechtigheid en de sociale vrede. De sociale gelaagdheid in de vredestafel heeft betrekking op de ordening tussen persoon, leefgemeenschap en samenleving. Elk ordeningsniveau kent zijn eigen dynamiek.

Omdat de ordeningsniveaus elkaar onderling beïnvloeden moet er een wisselwerking zijn en communicatie plaats vinden tussen de niveaus binnen de gelaagde, complexe ordening van de samenleving. De dynamiek van die ordening mag niet geblokkeerd worden door het afbakenen van bevoegdheden tot het exclusieve domein van een bestuurslaag.

Katholiek sociale leer/ katholiek sociaal denken

Onder de katholiek sociale leer wordt hier verstaan de wijze waarop het katholiek sociaal denken in de encyclieken van de kerk is samengevat in het *Compendium of the Social Doctrine of the Church*.³¹ Het katholiek sociaal denken is de ontwikkeling van het katholiek sociale gedachtegoed binnen de hele kerkgemeenschap.³²

³¹ Compendium, Pontifical Council for Justice and Peace. *Compendium of the social doctrine of the Church*. (Vatican City: Libreria editrice Vaticana, 2004).

³² Waar de encyclieken worden aangehaald, verwijs ik naar de bij verschijnen geautoriseerde, oorspronkelijke vertalingen, respectievelijk de Engelse of Duitse edities.

De Geordende Eendracht bij
Augustinus

De Biografische Lijn in het Ordodenken bij Augustinus

Om de levensloop van Aurelius Augustinus te kunnen beschrijven is het nodig om te weten in welke turbulente periode hij opgroeide en zich ontwikkelde.³³ Augustinus heeft niet alleen als persoon ingrijpende veranderingen doorgemaakt. De wereld om hem heen was op vele fronten in beroering. Hij werd geboren in het jaar 354 en overleed in 430. Het grootste deel van zijn leven woonde en werkte hij in het Noord-Afrikaanse deel van het Romeinse rijk. Een belangrijke periode was de tijd die hij in Italië doorbracht, vooral in Milaan en omgeving. Zijn hele leven lang heeft Augustinus een bepaalde onrust gekend. Die kwam gedeeltelijk voort uit wat er in de wereld om hem heen gebeurde, maar ook door innerlijke onrust. Hij was een zoekend mens, op zoek naar waarheid. Die heeft hij in zijn jonge jaren proberen te vinden. Hij kon zich enkele keren vinden in stromingen die hij later, op basis van zijn persoonlijke ervaringen en overtuiging losliet en zelfs ging bestrijden. Hij was nieuwsgierig, maar ook kritisch. Zijn zoektocht naar de waarheid ging niet volgens een rechte lijn. Het was een proces van tegenstellingen benoemen en de weg vinden naar nieuwe syntheses. Het voortdurend blijven zoeken

³³ Geest van, Paul, *Imitatio en aemulatio in Possidius' Vita Augustini: Ter inleiding*. In Possidius, *Het leven van Augustinus: Biografie uit de vijfde eeuw met een lijst van al zijn werken* ed. Vincent Hunink. (Budel: Damon, 2016), 7-64.

Fischer, Norbert, *Augustinus: Spuren und Siegelungen seines Denkens*. (Hamburg: Meiner, 2009).

Geerlings, Wilhelm, *Augustinus Leben und Werk: Eine bibliografische Einführung*. (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1995).

Horn, Christoph, *Augustinus*. (München: Beck, 2015).

kwam voort uit een heilige onrust. Augustinus was christelijk opgevoed, maar heeft zich pas na omzwervingen en een periode van twijfels op latere leeftijd laten dopen. Ambrosius, de bisschop van Milaan, heeft hem op een spoor gebracht dat hij zijn verdere leven met grote passie en volharding trouw zou blijven. In de metropool van Milaan is Augustinus een kruispunt tegengekomen van filosofische stromingen en vormen van spiritualiteit. In dit kosmopolitisch klimaat heeft hij een geestelijke en intellectuele ontwikkeling doorgemaakt die hem in staat stelde tot een synthese te komen van het bijbels, joods-christelijke denken en het antieke denken van de Grieks-Romeinse filosofie. Zijn Milanese periode is in deze studie ook om een andere reden van belang. Hij bekleedde een aanzienlijke ambtelijke functie in een van de belangrijkste bestuurscentra van het Romeinse Rijk. De latere bisschop van Hippo was een man van de kerk, maar hij kende de wereld van de overheid en de politiek van binnenuit. Augustinus was geen staatkundige. In zijn theologische en filosofische geschriften zijn veel bespiegelingen te vinden over politieke en sociale wereldlijke vraagstukken. Hij heeft niet de intentie gehad in deze teksten aan politieke theorievorming te werken. De politieke werkelijkheid hield hem wel indringend bezig. Zeker in de gewelddadige strijd rond het Donatisme. De politiek was niet zijn levensdoel. Zijn opdracht was om de mensen te overtuigen van een op een God gericht leven. Om dat mogelijk te maken was er in het aards bestaan een bepaalde mate van rust en stabiliteit nodig.

Voor deze studie is met name de biografische spanningsboog relevant die de periode overbrugt, tussen de dialoog van *De Ordine* in het jaar 386 en Boek XIX van *De civitate Dei* rond het jaar 425. Het eerder neoplatonische ordodenken had zich weliswaar geëvolueerd tot een rijper en meer gevarieerd idee, maar Augustinus is het basisidee uit *De Ordine* trouw gebleven.³⁴

³⁴ Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 637. Bouton stelt: "Cette continuité est incontestable: l'intérêt pour l'ordre n'est pas réservé au jeune Augustin, qu'on aime parfois à se représenter comme encore influençable, subissant le prestige de la pensée néoplatonicienne.... Une telle fidélité, qui révèle l'importance de l'idée d'ordre, s'

I • IN DE SCHADUW VAN EEN WERELD IN WANORDE

Augustinus werd geboren in 354 in de Noord-Afrikaanse havenstad Taghaste. Noord-Afrika maakte deel uit van het Romeinse Rijk. De tekenen van verval van het machtige imperium waren al tijdens de jeugd van Augustinus merkbaar.³⁵ Hij groeide op aan het eind van het tijdperk van de antieke beschaving van de oude Grieken, die door de Romeinen omarmd werd en verspreid over hun rijk dat zich over drie continenten uitstreckte. In diezelfde periode maakte het vroege Christendom de overgang door van een verspreide en vervolgde gemeenschap naar een meer geïnstitutionaliseerde organisatie. Binnen en buiten de kerk ontstonden spanningen. Door interne verdeeldheid rond dogma's en theologische vraagstukken, maar ook door externe vijandigheid. Augustinus leefde in een tijd dat geschiedenis op een kruispunt van wegen was. Hij stond nog volop in de traditie van het Grieks-Romeinse denken, maar hij zette zelf de overgang naar een ander idee van waarheid door bestaande heidense begrippen te verlaten en van een nieuwe lading en betekenis te voorzien.³⁶ Hij heeft het Grieks-Romeinse denken kunnen verbinden met het Christendom en met zijn Joodse wortels in het Oude Testament.³⁷ Hij zag het Oude en Nieuwe Testament als één boek. Hij verzette zich tegen de heterodoxe opvatting van de Manicheeërs, die een dualiteit tussen beide delen van de Bijbel veronderstelden.³⁸ Augustinus was een man van het woord en van de Schrift³⁹. Augustinus werd weliswaar Christelijk opgevoed, maar weigerde jarenlang om het doopsel te ontvangen. Zijn zeer vrome

explique par la fonction qu' Augustin lui attribue, ou se trouve aussi la clé de son unité. " Zie ook p. 645

³⁵ *De stad van God*, Inleiding bij vertaling Wijdeveld, 7-14.

Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus*, 312-13.

³⁶ Geest van, Paul, ... *quae ad veritatem ac beatitudinem via...* [*De vera religione III.3*]: "Augustine on the Truth outside time and space, which can nonetheless be encountered." *Filosofia e Teologia*, 427-43 (2017).

³⁷ Bouton-Touboulie, *L'ordre caché*, 640.

³⁸ Augustinus, *Confessiones*, 5,2-21 [*Belijdenissen*]. Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door W. Sleddens, (Eindhoven: *Damon*, 2017), 104-6.

³⁹ *De stad van God*. Inleiding bij vertaling Wijdeveld, 27-33. Vanaf Boek XI is volgens

moeder, Monica, heeft veel aandrang uitgeoefend om zich te bekeren. Het zag er lang naar uit dat Augustinus niet overstag zou gaan.

2 • DE GROTE WENDING: MILAAN EN CASSICIACUM

Augustinus heeft zijn hele leven in Noord-Afrika gewoond en gewerkt, met uitzondering van de periode tussen 383 en 387 toen hij in Italië verbleef. Hij kwam te Rome in een betrekking als leraar, maar raakte in financiële moeilijkheden.⁴⁰ Hij kreeg de gelegenheid om te solliciteren naar de functie van stadsretor aan het hof van de keizerlijke residentie in Milaan. De periode in Milaan zou van grote invloed worden op zijn verdere leven en werken. Augustinus was van zijn 15^e tot zijn 30^e zoekende naar de waarheid. Hij had zich afgewend van het geloof van zijn moeder en raakte onder meer in aanraking met het manicheïsme. Hij heeft hier later afstand van gedaan⁴¹, maar het denken in dichotomieën⁴² en het tegen over elkaar plaatsen van tegenstellingen heeft een blijvende invloed gehad op de methode van denken van de latere kerkvader.⁴³

Wijdeveld duidelijk zichtbaar hoe de Bijbelse verhaallijn telkens terugkomt in alle hoofdstukken van *De Stad van God*.

Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 64, 81, 101. Bouton wijst met name op de betekenis van Genesis en het scheppingsverhaal. Aan de betekenis van de Bijbel voor Augustinus refereert zij ook op pp. 15, 193, 351, 426, 487, 488, 562.

⁴⁰ *Belijdenissen [Confessiones]*. Inleiding bij vertaling W. Sleddens, 11

⁴¹ *Confessiones*, 3,10; *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 66. Augustinus noemt het Manicheïsme “Eten dat niet voedt”.

Aurelius Augustinus, *Het huis op de rots: Verhandeling over de bergrede [De sermone Domini in monte]*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Leo Wenneker en Hans van Reisen. Inleiding. (Budel: Damon, 2007), 28.

De sermone Domini in monte, 1, 65; 2, 31-32,79. *Verhandeling over de bergrede*. Vertaling, L. Wenneker en H. van Reisen, 111, 145-47, 183-84.

Meer van der, *F. Augustinus de zielzorger*. (Utrecht, Brussel: Het Spectrum, 1949), 41.

⁴² Bijvoorbeeld: orde, wanorde; Babylon, Jeruzalem; deemoed, hoogmoed; tarwe, onkruid.

⁴³ Cf. Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 97-102, 110, 289, 392, 452, 460, 499-500, 503, 596.

Augustinus nam het intellectuele klimaat van Milaan graag in zich op. Hij had in zijn geestelijke bagage de christelijke opvoeding van zijn ouders, met name zijn moeder. Hoewel hij afstand had genomen van het christendom werd hij daar wel dagelijks aan herinnerd, al was het maar omdat zijn vrome moeder hem naar Italië was nagereisd. Tijdens zijn opleiding en studie had Augustinus kennis gemaakt met onder andere de werken van Cicero, die hij bewonderde voor zijn staatkundige en juridische inzichten. Als stadsretor was hij intellectueel en bestuurlijk goed ontwikkeld en toegerust om zijn publieke functie te kunnen vervullen in het Romeins machtscentrum in Milaan. De Romeinen waren grote bewonderaars van de Griekse filosofen. Zo had het neoplatonisme een zekere aanhang, juist ook onder de christelijke elite van de stad. De optimistische en dynamische jonge dertiger is in zijn tijd in Milaan beïnvloed door het gedachtegoed van de Stoïcijnen, Epicuristen, en de neoplatonisten. Maar toch groeide een bepaalde scepsis. Bij Augustinus ging de antieke en christelijke opvatting over de betekenis van het lijden botsen. Augustinus zag het kwaad en lijden meer als betekenisvol, en niet als uitkomst van een blind noodlot.⁴⁴ Augustinus was in de ban van de vrije kunsten en het ontdekken van de schoonheid. Zij vormden voor hem een *ordo studiorum*, waarbinnen een wereld van schoonheid opengaat in de *ordo rerum*⁴⁵. De jonge Augustinus zag toen de vrije kunsten nog als een middel tot een intellectuele zuivering, om een beter zicht op God te krijgen in dit leven. De oude Augustinus heeft er later spijt van dat hij zich te veel op sleeptouw heeft laten nemen door het neoplatonisme en de stoïcijnen.⁴⁶ Op deze punten zou de kloof tussen Augustinus en de antieke denkers zich steeds verder verdiepen. Aan de andere kant bleef een dominante

Budzik, *Doctor Pacis*, 241-43.

Markus, R.A., *Saeculum: history and society in the theology of St. Augustine*. (Cambridge UK, New York: Cambridge University Press, 2007), 45, 60, 81, 101.

⁴⁴ Deane, Herbert A., *The Political and Social Ideas of St. Augustine*. Foreword by Richard A. Munkelt: A response to Herbert Deane. (Tacoma: Angelico Press, 2013), 66.

⁴⁵ Bouton-Touboullic, *L'ordre caché*, 559-60.

⁴⁶ Bouton-Touboullic, *L'ordre caché*, 561.

invloed uitgaan van met name het ordodenken van het neoplatonisme. Dit blijkt als hij meer dan dertig jaar later Boek XIX van *De civitate Dei* schrijft.⁴⁷

Voor het schetsen van de ontwikkeling van Augustinus is het nodig om op te merken dat hij in de wereldse woelingen van een grote Romeinse stad geconstateerd zal hebben dat belangrijke dignitarissen zich openlijk tot het christendom bekenden. In Milaan heeft Augustinus gezien hoe belangrijk het is dat christenen actief kunnen deelnemen aan het overheidsbestuur en daarvoor hun verantwoordelijkheid nemen.⁴⁸

Een sleutelmoment in het leven van Augustinus is zijn kennismaking met Ambrosius, de bisschop van Milaan.⁴⁹ In het begin was zijn interesse vooral bepaald door het retorisch vakmanschap in de preken van Ambrosius. Augustinus ging door die preken ervaren dat achter de bijbelse teksten een nieuwe wereld te ontdekken viel. Zijn nieuwe belangstelling voor de bijbel zette hem aan tot het herlezen van bijbelteksten, waarbij zijn aandacht heel sterk uitging naar de brieven van Paulus en het evangelie van Johannes.⁵⁰ Anne-Isabelle Bouton-Touboullic beschrijft hoe de metafysische gedachtenlijn van de neoplatonisten zich bij Augustinus verbindt met de allegorische benadering waarin het woord van de Schrift sterk benadrukt wordt.⁵¹ In Milaan heeft ook de klassieke deugdenleer invloed gehad op Augustinus. Het was Ambrosius die de deugden samenvatte in de zogenaamde kardinale deugden⁵² en deze in verbinding bracht met de christelijke deugden van geloof, hoop en liefde.⁵³ Ambrosius was voor Augustinus zeker een grote leermeester. Dat wil niet zeggen dat hij kritiekloos ten opzichte

⁴⁷ Bouton-Touboullic, *L'ordre caché*, 637.

⁴⁸ *Confessiones*, 8, 1-9, *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 154-160. Over Simplicianus en Marius Victorinus

Cf. Van der Meer, *Augustinus de zielzorger*, 213.

⁴⁹ *Confessiones*, 5, 23-24; *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 108-110.

⁵⁰ *Confessiones*, *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens. Inleiding, 13, 15.

⁵¹ Bouton-Touboullic, *L'ordre caché*, 649-51.

⁵² Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus*, 198.

⁵³ Door Ambrosius is Augustinus op het spoor gezet om de relatie tussen de zaligspreekingen uit het Lucas- en Matheusevangelie en de kardinale deugden verder uit te werken. Zie: Bouton-Touboullic, *L'ordre caché*, 545, fn 176, fn 177.

van hem bleef.⁵⁴ Hij had voor hem bewondering; van een persoonlijke gemeenschappelijkheid kan echter niet worden gesproken.⁵⁵ Een van dingen die Augustinus van Ambrosius heeft geleerd is om bij conflicten een zekere redelijkheid en mildheid in acht te nemen. Daarbij moesten hoofdzaken bij geloofskwesties onderscheiden worden van bijkomstigheden. Het was belangrijk dat discussies waardig en ordelijk konden verlopen.⁵⁶

Onder invloed van Ambrosius heeft Augustinus zich in 386 bekeerd tot het Christendom. Augustinus werd door hem gedoopt in de paasnacht van het jaar 387. Hij had daarvoor nog twee belangrijke besluiten genomen, namelijk om zijn ambtelijke functies neer te leggen en zich met enkele vrienden en zijn moeder terug te trekken op het landgoed Cassiacum bij Milaan.⁵⁷ Na een moeilijke en langdurige afweging nam Augustinus zich voor om als gedoopte Christen ongehuwd verder door het leven te gaan.⁵⁸

Het verblijf in Cassiacum is in meer opzichten veel betekend.⁵⁹ Allereerst vanwege het benadrukken van de waarden van het leven in een gemeenschap.⁶⁰ Het was een combinatie van intellectuele en religieuze reflectie in een ascetische en broederlijke sfeer, op basis van

⁵⁴ Dit betreft met name: De betekenis van de *ordo* bij de overdracht van de erfzonde. Zie verwijzing naar *De Lib. arb* 3, 20 57 in Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, p. 368; De dialectische verhouding tussen een geheel en de delen binnen de *ordo*. Zie Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 102-103); De opvatting over de pre-existentie van de materie versus de opvatting over het Ex nihilio. Zie Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 59; Het Oud-Romeinse beginsel van 'do-ut-es' (voor wat hoort wat). Augustinus was er principieel op tegen om dit beginsel toe te passen in de relatie tussen religie en de staat. Zie Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus.*, 372

⁵⁵ Van der Meer, *Augustinus de zielzorger*, 17.

⁵⁶ Ibidem, 322. Met verwijzing naar *Ep. 54* 2,2; 2.3

⁵⁷ *Confessiones*, 9,7; *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 178.

⁵⁸ Schrama, Martijn, *De regel van de liefde: Over de volgelingen van Augustinus*. (Kampen: Ten Have, 2006), 15.

Confessiones, 6,21; *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 127.

⁵⁹ *Confessiones*, 9,7; *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 178-79.

⁶⁰ Augustinus bleek erg onder de indruk van een verhaal dat hij hoorde over de woestijnmonnik Antonius. Zie Schrama, *De regel van de liefde*, 15.

vrijwillig geaccepteerde leefregels.⁶¹ Op de tweede plaats was de buitenplaats een geschikte locatie voor de dialogen die uiteindelijk zijn vervat in *De Ordine*. Het bijzondere van dit belangrijke werk van de jonge Augustinus is niet alleen de inhoud over de *ordo*, maar vooral ook de interactieve manier waarop die inhoud tot stand is gekomen. Tijdens de dialogen gaat het er soms emotioneel heftig aan toe. Augustinus heeft er geen moeite mee om ruzies te vermelden in het bewerkte eindverslag van de gesprekken.⁶² Bijzonder is wel dat Augustinus in de *Retractiones* (Nalezingen) dertig jaar later de indruk wekt dat hij de enige auteur is van het verslag dat uit twee boeken bestaat.⁶³ De jonge Augustinus kon kennelijk goed gedijen in samenspraak en zelfs leven met tegenspraak. De oude Augustinus was beducht voor verwarring en had er behoefte aan om denkbare misverstanden zo veel mogelijk uit de weg te ruimen.⁶⁴ Hij wilde zo regie houden op zijn eigen geestelijke nalatenschap.⁶⁵

De korte periode in Cassiciacum heeft een blijvend fundament gelegd onder de methode van denken van de kerkvader.⁶⁶ De dialectische manier van redeneren bleef kenmerkend voor Augustinus in

⁶¹ Verhoeven, Inleiding op *De orde*, 8.

⁶² Ibidem, 9.

⁶³ *Retractiones* I.iii.1: De kerkvader zegt: “In diezelfde tijd schreef ik tussen die boeken door die over de *Academici* handelen, ook twee boeken over de orde...Maar toen ik zag, dat een zo moeilijk te begrijpen kwestie langs de weg van de gedachtewisseling maar heel moeizaam kon doordringen tot degenen met wie ik die besprak, gaf ik er de voorkeur aan iets te zeggen over een orde ...”Aangehaald door Verhoeven, Inleiding op *De orde*, 9:

⁶⁴ Zie: Geest van, Paul, *Paying attention to what church fathers do not say: Augustine’s hermeneutics, his fear of judges and his aversion to the concept of fortuna in his Retractiones*. In *Nos sumus tempora*. Studies on Augustine and his reception offered to Mathijs Lamberigts, door A. Dupont, G. Partoens (eds). (Leuven: Peeters Publishers, 2020), 299 - 314.

⁶⁵ Zie: Drecoll, Volker Henning, *Etiam posteris aliquid profuturum: Zur Selbststilisierung bei Augustin und der Beeinflussung der eigenen Wirkungsgeschichte durch Bücher und Bibliothek*. *Revue des Études Augustiniennes* 47, 313-35. (2002)

⁶⁶ Verhoeven, Inleiding op *De orde*, p. 10. Spreekt van een wending naar een meta-niveau waarop Augustinus de *dialectica* lokaliseert als een wetenschap van de wetenschap zelf.

het doorgronden van de *ordo*.⁶⁷ Over de doorwerking van het ordod Denken wordt niet door alle auteurs gelijk gedacht omdat Augustinus hier slechts twee keer expliciet naar verwijst, in *De Ordine* I 10 en *De civitate Dei* XIX 13. Het begrip *ordo* is volgens Bouton-Toubalic *protéiforme et omniprésent*, maar de vraag is of het daarmee ook een coherent onderdeel is in het algehele gedachtegoed van Augustinus. Die vraag wordt door haar bevestigend beantwoord.⁶⁸ Hier zal met name in hoofdstuk 3 worden ingegaan in het kader van de geordende eendracht en de vrede tafel in Boek XIX.

3 • TERUGKEER NAAR ROMEINS AFRIKA

In de winter van 388 besluit Augustinus met zijn gevolg terug te keren naar zijn geboortestad Thagaste. Na aankomst bleef zijn gezelschap bijeen om een religieuze gemeenschap te vormen, als een voorzetting van het leven dat in Cassiciacum begonnen was.

De geestelijke gemeenschap van Thagaste was voor Augustinus in meer opzichten zijn thuisbasis. Het was zijn geboorteplaats, maar het was vooral in spirituele zin de plaats waar hij dacht tot rust te komen en in vrede vanuit zijn ideaal te leven. Toen hij in 391 de bisschopsstad Hippo Regius bezocht werd er door de zittende bisschop, vanwege diens hoge ouderdom, een publiek beroep op Augustinus gedaan om over enige tijd zijn opvolger te worden. Augustinus heeft aan die oproep uiteindelijk gevolg gegeven, maar dit wel met het verzoek om ook in Hippo een religieuze gemeenschap te mogen stichten, naar het voorbeeld van Thagaste. Op zevenendertigjarige leeftijd werd hij tot priester gewijd. In het nieuwgebouwde lekenklooster was hij onder de broeders de enige gewijde binnen de gemeenschap. Hij verbleef daar tot aan zijn wijding tot bisschop in 396. In het bisschopshuis vormde hij zijn met zijn medepriesters opnieuw een geestelijke gemeenschap.⁶⁹ Voor de lekenbroeders in Hippo schreef hij het *Praeceptum*, met regels

⁶⁷ Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 104, 145-46.

De ordine, 2, 48; *De orde*. Vertaling C. Verhoeven, 108-110.

⁶⁸ Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 21, 146, 644-45, 649.

⁶⁹ Schrama, *De regel van de liefde*, 18.

voor de omgang met elkaar in een gemeenschap.⁷⁰ Het leven in de gemeenschap was voor Augustinus van grote betekenis, omdat de onderlinge broederschap een bijzondere basis vormt voor de beoefening van het dubbel liefdesgebod.⁷¹ Ook meer dan dat; het was een wijze van samenleven die tevens heel efficiënt was en randvoorwaarden schiep voor goed pastoraat.⁷² De waardering voor de gemeenschap zien wij terugkomen in zijn opvattingen over de sociale aard van de mens en zijn bestemming om deel uit te maken van de sociale gemeenschap. De vrede in de gemeenschap is de basis voor de geordende eendracht.⁷³

Als bisschop van Hippo werd Augustinus voor grote uitdagingen gesteld. Het laatste decennium van de vierde eeuw was zeer turbulent, zeker ook in het Noord-Afrikaanse deel van het Romeinse Rijk. De bisschop van Hippo stond midden in een storm. Toen keizer Theodosius in 392 de heidense eredienst verbood en het christendom staatsgodsdienst werd, had dat ingrijpende gevolgen voor de positie van de kerk. Maar binnen de kerk was het allesbehalve rustig.⁷⁴ Op allerlei fronten dreigden conflicten door verschillende geloofsopvattingen, die veelal fundamenteel van aard waren. Al gedurende decennia werd de kerk in de regio verdeeld door de strijdvraag tussen de Donatisten en Katholieken.⁷⁵ Deze laatsten kwamen steeds meer tussen vuren te staan. De

⁷⁰ *Regel voor de gemeenschap*, Van Bave vertaling.

⁷¹ Cf. Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus*, 220-21; 252.

⁷² Zie: Geest van, Paul, *The Rule of Augustine* [Chapter 5]. In *A Companion to Medieval Religious Rules and Customaries*. Brill's Companions to the Christian Tradition, a series of handbooks and reference works on the intellectual and religious life of Europe. ed. Krijn Pansters,. (Leiden: Brill, 2020), 126-53.

⁷³ *De civitate Dei* 15, 16; 18, 2; 19, 3; 19, 7; 19, 12; 21, 25. *De stad van God*. Vertaling G. Wijdeveld, pp. 703, 848, 940, 951, 957, 1109.

⁷⁴ Cf. Ritter, Adolf Martin, *Religion und Politik im frühchristlichen Denkens bis zu Augustin*. In *Augustinus- Ethik und Politik*, door Cornelius Mayer, 203-22 (Würzburg: Augustinus Verlag bei echter, 2009), 207, 208, -19.

⁷⁵ Deane, *The Political and Social Ideas of St. Augustine*, 186-87.

Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus*, 455, 462-63, 465, 477-78, 495, 503. Budzik, *Doctor Pacis*, 22, 156, 160, 206, 213.

Geest van, Paul en Hunink, Vincent, *Met zachte hand: Augustinus over dwang in kerk en maatschappij* [*Epistula 185*] (Budel: Damon, 2012).23-29

Van der Meer, *Augustinus de zielzorger*, 56, 96, 232.

kwestie met de Donatisten nam steeds venijniger en gewelddadiger vormen aan. De niet-christelijke Romeinse burgers begonnen te morren over de klaarblijkelijke coïncidentie van de nieuwe staatsgodsdienst en de aanvallen op het Romeinse Rijk. Christenen werden weliswaar niet meer openlijk vervolgd, maar wel met argwaan en cynisme bejegend.

In het opkomen van die storm, die nog verder zou oplaaien in de komende decennia, schreef Augustinus tijdens de eeuwwisseling zijn *Belijdenissen*. De *Belijdenissen* zijn geen autobiografie in de zin van een terugblik op het eigen leven, maar horen tot de zogenaamde *protreptikos*. Dit zijn geschriften die bedoeld zijn om andersdenkenden te overtuigen van het eigen mens-, wereld-, en godsbeeld van de auteur.⁷⁶ Het heeft in het verlengde daarvan de functie om door de overtuigingskracht van de eigen persoonlijke ervaring en ontwikkeling andere mensen ook te bemoedigen en kracht te geven. Die overtuigingskracht vloeit voort door de moed die Augustinus toont door te laten zien hoe hij van zijn eigen zwakheid probeert te overwinnen met de genade van God.⁷⁷ De *Belijdenissen* zijn een weerslag van de dialectiek van de geleerde en zijn filosofisch en theologisch denken aan de ene kant, en de menslievende zielzorger aan de andere kant.⁷⁸ Door de zielzorg was Augustinus in staat om de noden en zorgen van het christenvolk te kennen.⁷⁹ Doordat Augustinus zijn rol van zielzorger zo serieus opnam, kon hij de ontwikkeling van zijn gedachtegoed baseren op authentieke ervaringen met reële mensen in het leven van alledag. “Het is niet vermetel te zeggen, dat wij den heilige danken aan het wonderlijke en onverwachte feit, dat het genie Augustinus zielzorger werd.”⁸⁰

⁷⁶ Geest van, Paul, *Protreptic and Mystagogy. Augustine's Early Works In When Wisdom calls: Philosophical Protreptic in Antiquity*. eds A. Kotzé, S. Van der Meeren, O. Alieva,. (Turnhout: Brepols, 2018), 349-64.

Cf. *Belijdenissen*. Inleiding bij vertaling W. Sleddens, 16-17. Sleddens hanteert de term opwekkingsliteratuur. Het gaat volgens vertaler bij een *protreptikos* meer om het overtuigen dan het opwekken.

⁷⁷ *Confessiones 10,4, Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 199-200.

⁷⁸ Van der Meer, *Augustinus de zielzorger*, 8.

⁷⁹ Ibidem, Van der Meer zegt: “Er bestond een Augustinus van elken dag, volmaakt toegankelijk voor iedereen in een grote maar zeer gewone parochie.”

⁸⁰ Ibidem, *Augustinus de zielzorger*, 9.

De menslievende kant van Augustinus is mede een verklaring waarom hij zich steeds verder is gaan distantiëren van de kosmologische dimensie in het ordodenken van de neoplatonisten.⁸¹ In zijn theologische opvattingen staat een persoonlijke God centraal met een speciale relatie tot de mens. In de hiërarchie van de scheppingsorde neemt de mens een bijzondere positie in. Hij staat in het midden tussen de dieren en de engelen. De dieren zijn niet redelijk en sterfelijk. De mens is ook sterfelijk, maar deelt de rede met de onsterfelijke engelen.⁸² Door de rede is de mens in staat om in de ordening tot God te komen.⁸³ De antropologische dimensie wordt concreet in het feit dat de mens is geschapen naar het evenbeeld en gelijkenis met God.⁸⁴ Opgemerkt zij dat over het wederzijdse karakter van de relatie tussen God en de mens geen overeenstemming bestaat in de literatuur.⁸⁵

4 • DE STAD VAN GOD IN HET DECOR VAN DE VAL VAN ROME

De onrust in het Romeinse Rijk groeide in 410 naar een climax toen de stad Rome in handen viel van de Visigoten. Kon in 394 de overwinning van de christelijke keizer Theodosius op de heidense Eugenius nog toegeschreven worden aan een Gods oordeel, in de zomer van 410

⁸¹ Bouton-Touboullic, *L'ordre caché*, 494.

⁸² *De civitate Dei* 9, 13. *De stad van God*. Vertaling G. Wijdeveld, 422.

⁸³ Bouton-Touboullic, *L'ordre caché*, 642. Bouton verwijst naar *De Ordine* I, 9, 27 waar de *ordo* wordt beschouwd vanuit het perspectief van de relatie tussen God en de mens. Door een omkering van dit perspectief (*conversio*) in de *ordo* kan het goddelijke vanuit de mens worden te benaderd.

De ordine, 1,27. *De orde*. Vertaling C. Verhoeven, 45. "Ordening is datgene wat ons, als wij in ons leven daar aan vasthouden, tot God zal brengen...".

⁸⁴ Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus*, 185. Verwijzing naar *en.Ps.* 48, 2,4. De gelijkenis heeft alleen betrekking op het innerlijk van de mens: *Imago Dei intus est, non est in corpore*.

Cf. Geest van, Paul, en Everard Jong de, *Niet hemels, niet aards, niet sterfelijk, niet onsterfelijk*. In Christen Democratische Verkenningen, 36-45. Winternummer 2011. Amsterdam: Boom, 2011, 38-39.

⁸⁵ Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus*, 182-183. Weissenberg wijst op Paul Ramsey, *Basic Christian Ethics*. Louisville/Kentucky: 1993, 126; Kurt Flasch, *Augustin: Einführung in sein Denken*. Stuttgart: Philipp Reclam, 1994, 137.

lagen de kaarten geheel anders. De vraag hoe dit mogelijk was leidde tot cynische reacties over de God van de christenen. Als christenen uit zichzelf niet al gingen twijfelen, werd hun die kwellende vraag en kritiek wel door hun heidense medeburgers ingepeperd.⁸⁶ De val van Rome in 410 had niet alleen consequenties voor de politiek en burgerlijke samenleving, maar evenzo voor de kerk en het christenvolk. De kerkleiders stonden voor een dubbele zorg en opdracht. Op de eerste plaats voor de fysieke veiligheid en het voortbestaan van de kerk. Dat vergde leiderschap en heldere bestuurlijke lijnen in tijden van onzekerheid en verwarring. De tweede zorg was van ideologische aard en vroeg om een strijd op twee fronten. Extern tegen de heidenen die de christenen beschuldigden de oorzaak te zijn van het instorten van de gevestigde orde. Intern tegen de scheurmakers die orthodoxe geloofswaardenheden in twijfel trokken.⁸⁷

De gebeurtenissen van 410 en daarna hebben Augustinus doen besluiten om een omvangrijk weerwoord te geven op de heidens aanvallen op de Christenen. *De civitate Dei* zou zijn *opus magnum* worden, dat tot een geheel van tweeëntwintig boeken zou uitgroeien. Het eerste boek verscheen in 412, de laatste vier in 426.⁸⁸ *De Stad van God* is gebaseerd op het concept van de tweesteden-leer. Het dichotome schema past in de dialectische redeneertrant en filosofie van de jongere Augustinus. De bronnen vanuit het Grieks-Romeins denken zijn in alle boeken terug te vinden. Zowel als fundering van zijn eigen denken, maar vooral ook als slijpsteen om de verschillen en tegenstellingen zichtbaar te maken. De filosofische kern van *De Stad van God* is de verbinding tussen het neoplatonisch ordobeginsel met het scheppingsverhaal uit Genesis.⁸⁹ De synthese van dit denken heeft Augustinus al eerder beschreven in Boek XII van *De Belijdenissen* dat onder meer handelt over het begin van de schepping waarbij de materie onzichtbaar en ongeordend is. Augustinus legt uit hoe de materie zijn coherentie

⁸⁶ *De stad van God*. Inleiding bij vertaling Wijdeveld, 10-11.

⁸⁷ Ibidem, 12, 13.

⁸⁸ Ibidem, .16

⁸⁹ Cf. Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 50-54, 64, 81, 101.

en eigenschappen krijgt, namelijk doordat God in een symmetrische operatie vormgeeft en orde aanbrengt.⁹⁰ In het jaar 400 had Augustinus dus al een ontwikkeling in zijn denken doorgemaakt waarin hij op een beslissend punt afweek van het antieke denken. Hij kon het ordodenken koppelen aan de Bijbelse heilsgeschiedenis. Plato en Aristoteles gingen uit van het bestaan van ongeordende materie die reeds voor de schepping voorhanden was. De Grieken hanteerden een demiurgisch schema dat het ontstaan van de wereld een transformatie was van materie. Augustinus ging uit van het zogenaamde *ex nihilo*-beginsel: er is niets buiten God om. De schepping komt uit God, die de schepping uit het niets heeft gemaakt. Er was daarvoor geen materie aanwezig.⁹¹ *De Stad van God* is gebaseerd op een ordodenken dat verder van het neoplatonisme afstaat dan *De Ordine*.⁹² Maar beide werken zijn gebaseerd op de gedachte van een verborgen orde van een schepper die onderscheid maakt tussen goed en kwaad en elk schepsel zijn plaats toekent in een zijns-hiërarchie.⁹³ Na *De Ordine* spreekt Augustinus nog maar sporadisch expliciet over het begrip *ordo*. Maar het impliciete denken vanuit het ordobegrip is als een doorlopende lijn terug te vinden.⁹⁴

5 • HET ORDODENKEN ALS BRUG TUSSEN DE JONGE EN DE OUDE AUGUSTINUS

Als *De Ordine*, *Confessiones*, *De civitate Dei*, *De Trinitate* en *Retractationes* in hun tijdsverloop vergeleken worden is onmiskenbaar dat Augustinus steeds meer afstand neemt van bepaalde opvattingen uit de

⁹⁰ Ibidem, 67-69.

⁹¹ Ibidem, 50-54.

⁹² Er heeft sinds *De ordine* in ieder geval een verandering plaats gevonden over de waarde van de esthetiek bij het ordebegrip. Zie Bouton-Touboullic, *L'ordre caché*, 22. Zie: *Confessiones*, 4,20; 7, 13-15. *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 87, 142-44. Budzik, *Doctor Pacis*, 386. Budzik wijst op de spanning tussen de vredesleer en de heilsgeschiedenis bij Augustinus en het Godsbeeld in de Griekse filosofie.

⁹³ Bouton-Touboullic, *L'ordre caché*, 35-41.

⁹⁴ Ibidem, 637.

begintijd. Dat begint al in *Confessiones*. Maar er is één werk van de oude Augustinus waar het optimisme van de jonge filosoof van Cassiciacum weer even lijkt op te vlammen. *De civitate Dei* kent net als *Confessiones* een andere toonzetting dan die van de jeugdige Augustinus in *De Ordine*. Met een belangrijke uitzondering. Dat is Boek XIX van de *Stad van God* en dan met name hoofdstuk 13, waarin Augustinus een nieuwe definitie geeft van het ordobegrip. Bouton wijst op het meer immanente karakter van deze definitie, die meer in de lijn ligt met *De Ordine*.⁹⁵ In het kader van deze studie zal hier nader op worden ingegaan, met name bij het bespreken van de relevantie van de vrede-stafel voor de politieke en sociale orde. Maar ook voor Boek XIX blijft het belangrijkste uitgangspunt gelden dat de mens zich moet ordenen op basis van iets dat buiten hemzelf ligt, namelijk zijn Schepper.

Het centrale onderwerp van de *Stad van God* is de hemelse stad en niet de aardse stad. De aardse stad en wereldse geschiedenis komen wel uitvoerig aan de orde, maar dan als een contrapunt of een antithese⁹⁶. Augustinus had door zijn opleiding, studie en verblijf in Italië veel kennis over staatkundige aangelegenheden, zeker als het over de thema's vrede en rechtvaardigheid gaat. In zijn hoedanigheid van bisschop van Hippo fungeerde hij ook als rechter in wereldlijke zaken⁹⁷. De wereld van de politiek en het openbaar bestuur was hem dus zeker niet vreemd.⁹⁸ Maar *De Stad van God* heeft geen pretentie om iets te zeggen over de inrichting van het politieke systeem. Ook hier valt op dat Boek XIX zich onderscheidt van de andere hoofdstukken. In

⁹⁵ Ibidem, 637, 645

⁹⁶ Dat is met name het geval als Augustinus Babylon, de stad van de hoogmoedigen en onvromen, gebruikt als contrast met de stad van de vreedzamen en vromen. Zie: *De civitate Dei*, 16, 4; 16, 17; 18, 41; 19, 26; 20, 14. *De stad van God*. Vertaling G. Wijdeveld, 739, 760, 904, 985, 1019.

⁹⁷ Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus*, 71 (fn 315). In de vierde eeuw hadden bisschoppen in het Romeinse Rijk ook de autoriteit als rechter in civiele processen. Ibidem, 171, met verwijzing naar *ep.* 95,3. Augustinus klaagde over de werkdruk van het dubbele ambt als rechter.

⁹⁸ *Confessiones*, 5, 22-23. *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 108-109. Augustinus had als leraar in de retorica al een zodanige reputatie opgebouwd dat hij werd aangesteld als *retor* aan het hof in Milaan. De sollicitatie verliep via de stadsprefect van Rome.

de vrede tafel wordt nadrukkelijk een plaats gegeven aan de *ordinata concordia* binnen de menselijke gemeenschap van de aardse stad. De aardse vrede is beslist een onderwerp waar Augustinus zorg over heeft. De dynamiek tussen orde, vrede en gerechtigheid staat allereerst in een eschatologisch perspectief, maar krijgt ook relevantie voor de gemengde stad.⁹⁹

Voor de ontwikkeling van het ordodenken bij Augustinus is het proces van verbinden en onderscheiden een steeds terugkomend thema. Zijn dialectische redeneertrant is sterkt beïnvloed door het denken in trinitaire structuren. Een belangrijke mijlpaal was de verschijning van *De Trinitate Dei* in het jaar 416, vier jaar na de verschijning van het eerste boek van *De Stad van God*. Beide werken zijn van een geheel verschillende aard. Het is aannemelijk dat *De Trinitate Dei* van invloed is geweest bij het schrijven van *De Stad van God*.¹⁰⁰ De *ordo* binnen de Drievuldigheid is een meta-orde die uitstijgt boven de scheppingsorde.¹⁰¹ De verbinding tussen beide is uiterst complex en verborgen, maar deze is met name relevant om de plaats van Christus en de incarnatie te kunnen duiden en de werking van de Heilige Geest in de heilsgeschiedenis. Het gebruik van de trinitaire structuren komt veelvuldig voor bij de vaak dialectische redeneerwijzen van Augustinus.¹⁰² In Boek XIII van de *Belijdenissen* geeft Augustinus zelf aan om de

⁹⁹ *De civitate Dei* 19, 17. *De stad van God*. Vertaling G. Wijdeveld, 968-970.

¹⁰⁰ Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 173-80. Bouton geeft weer hoe *De Stad van God* een ontwikkelingslijn beschrijft vanuit de scheppingsorde van Genesis tot en met het Laatste Oordeel. Die scheppingsorde kent een hiërarchie op basis van onderscheid tussen de schepselen, naar maat gewicht en getal. Dit hiërarchische onderscheid heeft een *separatio* tot gevolg. De *distinctio* is tegelijk een *separatio*. De Drievuldigheid kent deze hiërarchie niet. Er is binnen de Drievuldigheid wel een onderscheid tussen drie personen, maar dit onderscheid is onmiddellijk in eenheid, verbinding en gelijkheid.

¹⁰¹ Augustinus gebruikt overigens nooit het begrip *ordo* om de goddelijke Drievuldigheid uit te leggen. God heeft geen *ordo* nodig omdat God regeert vanuit de absolute *aequalitas*. Zie Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 179.

¹⁰² Voorbeelden: - over 'drievoudige begeerte', zie *Confessiones* 10, 45-46. *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 223.- over 'drie tijden', zie *Confessiones*, 11, 26-28; *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 251-3.- over 'een drieslag in onszelf', zie *Confessiones*, 13, 12. *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 291.

Triniteit van God niet in verkeerde contexten te gebruiken.¹⁰³ De Goddelijke Drievuldigheid is in zichzelf een eenheid. Alle andere trinitaire structuren wijken daarvan af om dat zij gebaseerd zijn op een dichotoom onderscheid. Er is een these en antithese nodig om tot een synthese te komen. In zijn streven om het mysterie van de Drie-eenheid voor een breed publiek te verklaren, treft Augustinus een vergelijking tussen mens en God, die maakt dat men later sprak van zijn *psychologische Trinitätslehre*.¹⁰⁴ De kerkvader benadrukt in dit verband dat God en mens onvergelijkbaar zijn, en God ondenkbaar. In het twaalfde en dertiende boek van zijn *Belijdenissen* is Augustinus zeer openhartig over zijn eigen zielsonderzoek¹⁰⁵.

In het jaar 426 voltooit Augustinus de laatste vier in de reeks van tweeëntwintig boeken van de Stad van God. Daartoe behoort ook Boek XIX. Dit is één jaar voor de publicatie van de Nalezingen (*Retractiones*) in 427. Dat is opmerkelijk omdat de drie andere boeken heel somber van aard zijn, veel meer in lijn met de Nalezingen. Er is iets opvallends aan de hand. De oude Augustinus neemt op veel punten afstand van de jonge filosoof van *De Ordine*.¹⁰⁶ Maar in Boek XIX van *De Stad van God* vlamt nog iets van zijn vroegere optimisme op door zijn beschrijving van de vrede-stafel. De oude kerkleeraar en de jonge filosoof lopen op het eind van zijn levensloop toch weer (even) in hetzelfde spoor. Ook al ligt de bedoeling van de mens uiteindelijk niet in het aardse bestaan, de mensen moeten wel in staat gesteld worden om zoveel mogelijk in vrede en rechtvaardigheid met elkaar in gemeen-

¹⁰³ *Confessiones*, 13, 6-11. *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 288-91.

¹⁰⁴ Term ontleend aan Schmaus, Michael, *Die psychologische Trinitätslehre des heiligen Augustinus*. Münsterische Beiträge zur Theologie, 11. 1927. Aangehaald door Weissenberg, *Die Friedenslehre des Augustinus*, 186, fn 18.

¹⁰⁵ *Confessiones*, 13, 12, *Belijdenissen*. Vertaling W. Sleddens, 291-2. De kerkvader zegt: "Ik ben een bewust en willend wezen; ik weet dat ik ben en dat ik wil; en ik wil zijn en weten. Wie het kan, moet eens nagaan hoe onafscheidelijk ze in feite van elkaar zijn: het is één leven, één geest en één zijn."

¹⁰⁶ Cf. Bouton-Touboulic, *L'ordre caché*, 562, 583, 585.